

CZĘŚĆ I: ROZPRAWY I ARTYKUŁY

DZIECKO W RODZINIE W NAUCZANIU JANA PAWŁA II

CHILD IN A FAMILY ACCORDING TO THE TEACHINGS OF JOHN PAUL II

Rozprawy Społeczne, nr 4 (IX), 2015

Anastazja SorkowiczUniwersytet Śląski w Katowicach, Wydział Etnologii i Nauk o Edukacji w Cieszynie,
Instytut Nauk o EdukacjiSorkowicz A. (2015), *Dziecko w rodzinie w nauczaniu Jana Pawła II*. Rozprawy Społeczne, 4 (9), s. 7–15.

Streszczenie: Obecność dziecka w rodzinie jest ściśle związana z działaniem małżonków-rodziców, którzy wzajemnie się sobie oddają i przyjmują. Dziecko ma prawo przebywać wśród ludzi bezwzględnie je akceptujących, niezależnie od posiadanych cech związanych ze stanem zdrowia czy czasem pojawienia się na świecie. Dlatego od momentu poczęcia powinno zostać przyjęte do rodziny przez swoich najbliższych. Na żadnym etapie swojego życia dziecko nie jest niczyją własnością – nikt nie ma prawa decydowania o jego życiu. Osobami w największym stopniu odpowiedzialnymi za życie i rozwój dziecka są jego rodzice, którzy zobowiązani są do stworzenia bezpiecznej atmosfery rodzinnej sprzyjającej rozwojowi wszystkich członków wspólnoty. W nauczaniu Jana Pawła II obecne jest przeświadczenie o decydującym znaczeniu trwałej więzi małżonków-rodziców dla wychowania dziecka. Wychowanie dziecka w rodzinie odbywa się głównie poprzez codzienne budowanie wspólnoty opartej na wzajemnej służbie.

Słowa kluczowe: rodzina, dziecko, Jan Paweł II, relacje

Summary: The presence of the child in the family is closely related to acting of spouses - parents who give and receive themselves to each other. The child has the right to live among people who accept him/her absolutely, regardless his/her health characteristics or the time when s/he appears to the world. Therefore, from the moment of conception the child should be included in the family by the nearest. At no stage of his/her life does the child belong to anyone - no one has the right to decide about his/her life. The people bearing most of the responsibility for the child's life and development are the parents, whose duty it is to create a safe family atmosphere, enhancing the development of all members of the community. In John Paul II's teaching, there is a belief in decisive significance of the bonds between spouses - parents for raising a child. Raising a child in the family takes place mainly through daily building of the community based on mutual service.

Keywords: family, child, John Paul II, relations

Ojciec Święty Jan Paweł II apelował o to, żeby mówić o dzieciach „z serdecznością” (Jan Paweł II 1999a). Analiza jego nauczania pozwala na stwierdzenie, że Papież sam realizował swój postulat: był rzecznikiem praw wszystkich dzieci świata, interesował się ich losem, podkreślał ważność każdego, również małego, człowieka. Wymagał od pokolenia „silnych” – dorosłych zainteresowania się losem najmłodszych. Uważał, że naturalnym prawem każdego dziecka jest godne traktowanie go przez dorosłych. W tym kontekście znamieną jest wypowiedź Papieża obrazująca jego życzliwą postawę: „Dzieci są uśmiechem nieba powierzonym ziemi. Są prawdziwymi klejnotami rodziny i społeczeństwa” (Jan Paweł II 1999a, n.1).

Adres do korespondencji: Anastazja Sorkowicz, Uniwersytet Śląski w Katowicach, Wydział Etnologii i Nauk o Edukacji w Cieszynie, ul. Bielska 62, 43-400 Cieszyn, e-mail: sorki@poczta.fm, tel.: 33 8546 112

Niniejsze opracowanie jest próbą wydobywania i omówienia (tylko) niektórych elementów papieskiego nauczania dotyczącego dziecka w rodzinie. Celem artykułu jest więc wskazanie i przeanalizowanie poglądów Jana Pawła II na to, kim jest dziecko, jaka jest jego genealogia, jakie powinności mają osoby w najwyższym stopniu odpowiedzialne za dziecko, na czym polega specyfika wychowania dziecka w rodzinie. Wymienione zagadnienia zostały wybrane w sposób subiektywny i, w przekonaniu autorki, nie wyczerpują wskazanej w tytule problematyki. Dlatego niniejszy tekst należy traktować wyłącznie jako swego rodzaju przyczynek do bardziej pogłębionego studium.

Stworzone z miłości

W ujęciu Jana Pawła II każde dziecko jest przede wszystkim owocem jedności małżeńskiej kobiety i mężczyzny, „jest źródłem nadziei, mówi (...) rodzi-

com o celu ich życia, reprezentuje owoc ich miłości” (Jan Paweł II 1985b, s. 53), jest skarbem (Jan Paweł II 1985k), darem (Jan Paweł II 1998). Narodziny dziecka nie mogą być nigdy ujmowane wyłącznie w kategoriach faktu statystycznego, rejestrowanego w bilansach demograficznych podobnie jak inne zdarzenia (Jan Paweł II 1998). Przyjście na świat dziecka jest bowiem wydarzeniem, przez które urzeczywistnia się rodzina, jest dopełnieniem komunijnej jedności rodziców, „jest potwierdzeniem miłości, pozwala odkrywać za każdym razem jej rozmiar i pierwotną głębię” (Jan Paweł II 1998, s.16). Wartość dziecka nie wynika więc z posiadania przez nie konkretnych cech, ale z samego faktu bycia człowiekiem. Poczęcie dziecka stanowi naturalną konsekwencję współżycia małżonków, którzy decydują się na przyjęcie nowego człowieka dlatego, że chcą podzielić się z nim tym wszystkim, co stanowi o ich człowieczeństwie, przede wszystkim zaś swoją wzajemną miłością. Punktem wyjścia rozważań dotyczących pochodzenia dziecka powinna więc być analiza najbardziej pierwotnej relacji, stanowiącej fundament rodziny – relacji małżeńskiej rodziców.

Podstawę rodziny stanowi społeczna natura człowieka i naturalny podział na dwie, komplementarne wobec siebie płci (Jan Paweł II 1982b, Sorkowicz 2014). Wzajemne przyciąganie się przedstawicieli obu płci, ich obustronna atrakcyjność wynikająca ze świadomości inności, z możliwości uzupełniania się, zapoczątkowują nawiązanie relacji pomiędzy kobietą i mężczyzną. Podjęcie decyzji o wspólnym życiu jest wynikiem równoczesnego uznania przez oboje jedynej i niepowtarzalnej wartości drugiego człowieka połączonego z chęcią dzielenia całego życia i wszystkich spraw. Istota małżeństwa polega na przeżywaniu całego swojego życia jako daru dla drugiego człowieka, istoty cielesno-duchowej, pełnej osoby, wybranej spośród wszystkich innych ludzi na świecie. Jan Paweł II wyraźnie akcentował potrzebę przyjmowania przez oboje małżonków postawy miłości przede wszystkim wobec siebie wzajemnie, oparcie wspólnego życia na logice bezinteresownego, wzajemnego daru, wspieranie się we wszystkich sprawach, czyli przyjmowanie przez oboje małżonków postawy służebnej. Małżeństwo nie może polegać na zaspokajaniu egoizmu dwóch osób (Jan Paweł II 1999c), ale na całożyciowym oddawaniu samego siebie i równoczesnym przyjmowaniu osoby współmałżonka. Ciągłe dążenie do stawiania się dla siebie wzajemnie bezinteresownym darem otwiera małżonków na przyjęcie nowego życia-dziecka będącego naturalnym owocem ich wzajemnej bliskości (Jan Paweł II 1999b). Na każdym etapie swojego rozwoju dziecko potrzebuje przede wszystkim zdrowej relacji pomiędzy rodzicami. To ona stanowi punkt wyjścia dla określania jakości najbliższego otoczenia dziecka. Dla rodziców pielęgnujących wzajemną relację małżeńską poczęcie dziecka jest prostą i naturalną konsekwencją wzajemnego oddania. Dla takich ro-

dziców nie stanowi większego problemu stała, codzienna praca dla dziecka, ponoszenie czasem wielkich trudów związanych z rodzicielstwem.

Odpowiedzialność za dar

Odpowiedzialność rodzicielska rozpoczyna się na długo przed przyjściem na świat dziecka. Najlepszy fundament, bazę dla mającego się urodzić dziecka stanowią, zdaniem Jana Pawła II, znajomość istoty małżeństwa i rodziny, świadome podjęcie decyzji o wspólnym życiu oraz wierne trwanie w związku małżeńskim. Jednym z pierwszych przejawów odpowiedzialności rodziców za mające przyjść na świat dziecko jest zatem dbałość o wzajemną relację, o własny rozwój jako osoby żyjącej w małżeństwie oraz akceptacja faktu, że każde dziecko ma prawo być „stworzone z miłości”. Istotne jest również przyjęcie do wiadomości faktu, że wszyscy małżonkowie są wezwani do rodzicielstwa, do stawiania się ojcem i matką (Jan Paweł II 1985j), ponieważ płodność „jest owocem i znakiem miłości małżeńskiej, żywym świadectwem pełnego wzajemnego oddawania się małżonków” (Jan Paweł II 2000, s.51). Dla rodziców poczęcie dziecka powinno stanowić niejako ukoronowanie, uwieńczenie ich wzajemnej wspólnoty, dzięki której „w orbicie ich rodzicielskiego *my*” pojawia się „nowe ludzkie *ty*” (Jan Paweł II 1998, s.29), „żywe odbicie ich miłości, trwały znak jedności małżeńskiej”, „żywa i nierozłączna synteza ojcostwa i macierzyństwa” (Jan Paweł II 2000, s. 25). Pojawienie się dziecka na zawsze zmienia strukturę związku rodziców: komunii małżeńska zostaje wzbogacona o nową osobę, której obecności nie można nie zauważyć. Tym samym nie można uniknąć ustosunkowania się do niej. Warto zaznaczyć, że małżonkowie stają się rodzicami w momencie poczęcia pierwszego dziecka i pozostają nimi na zawsze, niezależnie od jego dalszych losów. Dlatego nieadekwatnym i krzywdzącym jest powszechne nazywanie małżonków oczekujących na narodziny dziecka mianem „przyszłych rodziców”. Takie nazewnictwo nie tylko nie oddaje stanu faktycznego, ale również pozbawia dziecko poczęte możliwości bycia prawdziwie obecnym wśród swoich bliskich.

Jan Paweł II podkreślał, że każde dziecko obdarzone jest godnością i dlatego ma pełne prawo do ochrony swojego życia i zdrowia, do szczególnej troski ze strony rodziców i krewnych, do bezwzględnej afirmacji jego człowieczeństwa, czyli do tego, żeby od chwili poczęcia było „chciane, oczekiwane, traktowane jako wartość szczególna, jedyna i niepowtarzalna” (Jan Paweł II 1996a, s. 42). Ojciec Święty zwracał uwagę na to, że każdemu dziecku, które się poczęło, należy się „przyjęcie, miłość, szacunek, wieloraka i jednolita służba” (Jan Paweł II 2000, s.48) oraz poczucie, że jest „ważne, pożyteczne i że posiada wielką wartość” (Jan Paweł II 1996a, s. 42). Jan Paweł II nauczał, że „dziecko jest (...) tym newralgicznym punktem, wokół którego kształtuje się lub załamuje moralność rodzin” (Jan Paweł II

1985c, s.11) i dlatego apelował o uszanowanie prawa do życia każdego bez wyjątku dziecka od najwcześniejszych chwil jego istnienia – każda istota ludzka powinna być traktowana jako osoba od momentu poczęcia (Jan Paweł II 1995). Papież zwracał uwagę na szczególną kruchość i słabość życia ludzkiego w momencie przychodzenia na świat (Jan Paweł II 1995). Podkreślał, że wymaganie szacunku wobec życia każdego dziecka, na każdym etapie jego rozwoju „nie jest kwestią wiary lub niewiary” (Jan Paweł II 1985g, s. 32), ale dotyczy wszystkich ludzi, niezależnie od wyznawanej religii. Nawet jeśli ochrona życia dziecka poczętego nie jest skodyfikowana w prawie stanowionym, to prawo naturalne wskazuje na konieczność respektowania zakazu zabijania człowieka na jakimkolwiek etapie rozwoju, niezależnie od stanu jego świadomości. Oczywiście w świecie osobowym troska o dziecko od chwili poczęcia jest „pierwszym i podstawowym sprawdzianem stosunku człowieka do człowieka” (Jan Paweł II 1985c, s.11). Nikomu, poza Stwórcą, nie wolno decydować o życiu człowieka (Jan Paweł II 1985e, s. 34). Dziecko bowiem nie jest nigdy niczyją własnością, nie jest przedmiotem, ale podmiotem „niezwykłych praw” (Jan Paweł II 1985a, s. 90), konkretną, nową osobą, która powinna się rozwijać i której istnienie stanowi dla rodziców i całej rodziny wyzwanie, „sprawdzian wierności dla człowieczeństwa i tajemnicy życia” (Jan Paweł II 1985c, s. 10-11).

Ojciec Święty nauczał, że każda osoba ludzka, niezależnie od stanu świadomości czy sprawności, może urzeczywistnić swoje człowieczeństwo, czyli może przeżyć swoje życie dla innych. Oczywiście jest, że przyjęcie do rodziny dziecka chorego wymaga od rodziców znacznie większego wysiłku związanego z koniecznością dostosowania życia rodzinnego do jego potrzeb. Bardzo często konieczność specjalnego wspierania rozwoju dziecka oznacza rezygnację z tego wszystkiego, co dla rodzin wychowujących zdrowe dzieci stanowi tzw. normalność: samodzielności, pracy zawodowej, czasu wolnego, wspólnych wyjazdów itp. W takim przypadku szczególnie potrzebna jest odpowiedzialna, ogólnorodzinna mobilizacja na rzecz wspomagania nie tylko dziecka, ale i jego najbliższych, w pokonywaniu codziennych trudności. Nawet największe problemy związane z opieką nad dzieckiem niepełnosprawnym nie mogą jednak usprawiedliwiać decyzji o pozbawieniu go życia na żadnym etapie rozwoju, również prenatalnego. Papież nauczał, że dziecko powinno od momentu poczęcia zostać otoczone „szczególną troską”, należy „rozwijać głęboki szacunek do jego godności osobistej, oraz ze czcią i wielkodusznie służyć jego prawom” (Jan Paweł II 2000, s.47), ponieważ każde dziecko „jest darem dla rodzeństwa i dla rodziców. Dar życia staje się równocześnie darem dla samych dawców. Nie mogą nie odczuć jego obecności, jego uczestnictwa w ich życiu, tego, co wnosi do dobra wspólnego małżeństwa i wspólnoty rodzinnej” (Jan Paweł II 1998, s.31). Zdrowe i odpowiedzialne rodzicielstwo cechuje więc bezwzględna akceptacja obec-

ności dziecka od samego początku jego życia niezależnie od tego, czy jego poczęcie było oczekiwane, planowane, czy też dziecko pojawiło się niespodziewanie oraz bez względu na jego stan zdrowia.

Prawa dziecka zamiast „prawa do dziecka”

Los każdego dziecka jest powierzony jego rodzicom, którzy jednak nie są panami życia swoich dzieci i nie mają „prawa do dziecka”. Ojciec Święty apelował o respektowanie prawa dziecka do godnego poczęcia i narodzenia. Podkreślał, że rodzicielstwo jest darem dla obojga: kobiety i mężczyzny, a każde dziecko ma prawo do bycia poczętym w sposób przewidziany przez Stwórcę, czyli w kontekście współżycia małżeńskiego. Małżonkowie mogą zostać „obdarowani dzieckiem” (Jan Paweł II 1999b, n. 18), jednak nigdy ich dziecko nie jest ich własnością. Papież sprzeciwiał się promowaniu „osobnego”, „pojedynczego” rodzicielstwa, które ma zaspokoić przede wszystkim potrzebę „posiadania” dziecka (Jan Paweł II 1999d, s. 12). Dziecko, które stanowi owoc zjednoczenia w miłości dwojga osób: mężczyzny i kobiety (Jan Paweł II 1997a), ma prawo do posiadania od samego początku swojego życia obojga rodziców: matki i ojca, którzy będą działać wspólnie dla jego dobra, zaspokajając jego potrzeby. Jan Paweł II nauczał, że: „odpowiedzialność, którą małżonkowie od początku do końca ponoszą za swój związek, jest równocześnie odpowiedzialnością za rodzicielstwo. Troska o jedno wiąże się z troską o drugie i przenika się nawzajem. Rodzicielstwo jest darem przeznaczonym dla ludzi – zarówno dla mężczyzny, jak i dla kobiety. Ten dar przychodzi wraz z miłością i nadaje jej wymiar dozgonnego, wzajemnego poświęcenia części siebie” (Jan Paweł II 1996b, s. 37). Oboje rodzice, osoby „których dary wzajemnie się uzupełniają” (Jan Paweł II 2001, s.317), są odpowiedzialni za stworzenie takich warunków rozwoju swojemu dziecku, które odpowiadają jego ludzkiej naturze. Dlatego też zobowiązani są do podjęcia wspólnej, „wielkodusznej” odpowiedzialności za dziecko od momentu poczęcia (Jan Paweł II 2000, s. 46; Jan Paweł II 1998, s. 34-38). Od „zarania życia” dziecko powinno pozostawać „pod wspólną opieką matki i ojca związanych nierozzerwalnym małżeństwem” (Jan Paweł II 1982, *Ochrona dzieciństwa*, s. 186), ponieważ „ludzkie rodzicielstwo jest wspólne mężczyźnie i kobiecie” (Jan Paweł II 1999b, n. 18).

W tym miejscu warto też podkreślić jednoznacznie krytyczny stosunek Jana Pawła II wobec współczesnych tendencji do zrównywania praw małżeństw z prawami tzw. związków jednopłciowych. Papież uważał, że jest to objaw permissywnizmu w sprawach istotnych w odniesieniu do poszczególnego człowieka i całego społeczeństwa (Jan Paweł II 1998). Konsekwencją legalizacji związków homoseksualnych jest dążenie do powierzania im praw do opieki nad dziećmi. Taka sytuacja wyraźnie narusza prawa dziecka do bycia wychowywanym przez rodziców wnoszących w jego życie wzorzec zachowania kobie-

ty i mężczyzny oraz przykład wzajemnej relacji. Ojciec Święty, wychodząc od istoty małżeństwa i rodziny, zdecydowanie odrzucał pogląd, zgodnie z którym dziecko komukolwiek „się należy”.

Jan Paweł II zwracał uwagę na znaczenie odpowiedzialnej obecności i zaangażowania obojga: matki i ojca dla rozwoju osobowego dziecka. Podkreślał niezastępowalność matki, szczególnie w pierwszym, prenatalnym okresie życia dziecka oraz wkrótce po urodzeniu. Nikt nie jest w stanie zastąpić matki, która oddaje dziecku część siebie, jest tak blisko z nim związana i w sensie dosłownym daje życie. Wszystkie jej działania dla dziecka powinny być wspierane przez męża-ojca, który pomimo tego, że na początku jest jakby na zewnątrz procesu rodzenia, to jednak jego zadanie jest równie ważne jak rola matki. Bycie ojcem jest równoznaczne z byciem odpowiedzialnym „za życie naprzód poczęte w łonie kobiety, potem wydane na świat, aby w nim objawił się nowy człowiek” (Jan Paweł II 1985h, s. 21). Jan Paweł II podkreślał, że mężczyzna musi być pierwszy w tej odpowiedzialności (Jan Paweł II 1997b). Dziecko ma prawo oczekiwać przede wszystkim ze strony swoich rodziców, ale również przez pozostałych członków rodziny, godnego, niejako „z otwartymi ramionami”, przyjęcia. Każdy nowy człowiek powinien być od momentu poczęcia traktowany jako pełnoprawny członek wspólnoty rodzinnej. Każdemu dziecku należy się możliwość wzrastania wśród ludzi kochających je nie z powodu posiadania konkretnych właściwości, ale ze względu na samą swoją obecność, „dla niego samego” (Jan Paweł II 1998, s.22). Trudno więc w kontekście nawet tylko potencjalnego rodzicielstwa mówić o jakichkolwiek oczekiwaniach w stosunku do mającego się narodzić dziecka. Podłożem naturalnego dla małżonków dążenia do zrodzenia dziecka powinna być bezinteresowna chęć przekazania życia nowej istocie ludzkiej, która zostanie bezwarunkowo przyjęta do wspólnoty rodzinnej i znajdzie w niej swoje własne miejsce.

Jan Paweł II akcentował przede wszystkim prawa dzieci do posiadania rodziny, która powinna zaspokajać wszystkie ich potrzeby. Istotnym jest podkreślenie, że chodzi tutaj zarówno o potrzeby związane z zapewnieniem przestrzeni godnej osoby ludzkiej w wymiarze fizycznym, jak i o potrzeby duchowe. Konkretnie, pozytywne działania na rzecz zapewnienia dziecku odpowiednich warunków do życia należą przede wszystkim do rodziców, należy je ujmować jednocześnie w kategoriach zadania i przywileju.

Rodzenie duchowe

Jan Paweł II uznawał prawo i obowiązek wychowania dziecka za naturalną konsekwencję przekazania mu życia w sensie biologicznym. Uważał, że rodzicielstwo „jest zadaniem natury duchowej – nie tylko fizycznej” (Jan Paweł II, *List do Rodzin*, n.10). Wychowanie jest „rodzeniem duchowym” (Jan Paweł II, *List do Rodzin*, n.16) i jako takie jest ściśle związane z rodzeniem biologicznym, kiedy to

„rodząc w miłości i dla miłości nową osobę, która sama w sobie jest powołana do wzrostu i rozwoju, rodzice tym samym podejmują zadanie umożliwienia jej życia w pełni ludzkiego” (Jan Paweł II 2000, s.67). Wychowanie dziecka w rodzinie jest więc ściśle związane z prokreacją. Jest kolejnym etapem rodzenia, tym razem duchowego. Wychowanie, jako kontynuacja przekazania dziecku życia, należy przede wszystkim do rodziców. To oni, zdaniem Papieża, są pierwszymi wychowawcami, ponieważ są rodzicami i nikomu nie wolno pozbawiać ich zadania wychowywania własnych dzieci (Jan Paweł II 2000). Istotnym jest, aby rodzice mieli świadomość, że to oni są odpowiedzialni za wychowanie swojego dziecka, które ma prawo oczekiwać od obojga rodziców – pierwszych i najważniejszych wychowawców, przekazywania tego wszystkiego, co mają najlepszego „w ciele i w duszy” (Jan Paweł II 1985j, s. 63). Rodzice powinni więc kształtować w dziecku istotne wartości życia ludzkiego (Jan Paweł II 2000), czyli wprowadzać je w kulturę.

Niezastąpiona atmosfera

Zadanie wychowania dziecka przez rodziców przyrównywane jest przez Jana Pawła II (za św. Tomaszem) do posługi kapłańskiej (Jan Paweł II 2000), podporządkowanej „dobru ludzkiemu i chrześcijańskiemu dzieci, a w szczególności umożliwieniu im osiągnięcia prawdziwie odpowiedzialnej wolności” (Jan Paweł II 2000, s.39). Podstawowym środkiem wychowawczym w rodzinie jest zdrowa relacja pomiędzy małżonkami-rodzicami. Normalne jest, że przychodzące na świat dziecko umacnia, wzbogaca i pogłębia małżeńską komuniję kobiety i mężczyzny (Jan Paweł II 1998), ich jedność utrwała się w dziecku. Miłość małżeńska stanowi dla dziecka punkt odniesienia, „wzór i zasadę” postępowania (Jan Paweł II 2000). Świadectwo wzajemnej miłości rodziców jest niezastąpionym elementem życia rodzinnego, bowiem pozwala dziecku „wzrastać w atmosferze pokoju, przenikniętej pozytywnymi elementami” (Jan Paweł II 1999g, n.8). Ojciec Święty podkreślał, że zadaniem rodziny jest wspólne rozwijanie wartości stanowiących „prawdziwe dziedzictwo rodziny” takich jak: wzajemny szacunek i akceptacja, otwarcie się na innych, dzielenie się dobrami, bezinteresowność, przebaczenie (Jan Paweł II 1999g). Komunia rodzinna oraz codzienne uczestnictwo we wszystkich aspektach życia rodzinnego, „w chwilach radości i w trudnościach”, stanowi dla dziecka „najbardziej konkretną i skuteczną pedagogię” (Jan Paweł II 2000, s.70). Dziecko wychowuje się poprzez możliwość brania czynnego udziału w życiu rodziny, poprzez obserwację sposobów radzenia sobie z trudnościami, które stanowią doświadczenie każdego człowieka, poprzez doświadczenie obcowania z „innością” drugiego człowieka. Wyzwaniem dla rodziców, jako pierwszych i najważniejszych wychowawców, jest więc budowanie w rodzinie klimatu „szacunku dla innych osób oraz dla opi-

nii odmiennych niż własne" (Jan Paweł II 1999g, n. 8); stworzenie w rodzinie odpowiedniej atmosfery uczuciowej oraz poczucia bezpieczeństwa (Jan Paweł II 1982d), wynikające z wzajemnego zaufania, z przyjmowania postawy dialogu, zdecydowania oraz poszanowania dla rodzącej się wolności dziecka (Jan Paweł II 1985d, *Klimat sprzyjający wychowaniu*, s. 61). Zadaniem rodziców jest „wytworzenie nawyków, które zdobiąc już dziecko przygotowują przyszłego człowieka” oraz umożliwienie dziecku doświadczanie „autentycznego życia ludzkiego” (Jan Paweł II 1982e, s. 169).

Lepszy przykład...

Obecność dziecka w rodzinie wymaga ogromnej wrażliwości ze strony obojga rodziców. Z jednej strony owa wrażliwość jest ukierunkowana na dziecko, a z drugiej na wszystkich innych członków rodziny; powinna być więc obecna „w każdym ze wzajemnych odniesień” (Jan Paweł II 1985f, s. 57). Postępowanie rodziców stanowi dla dziecka najważniejszy wzór do naśladowania. W nauczaniu Papieża obecne jest przeświadczenie, że dziecko jest gotowe do „przejmowania przykładów ludzkiego postępowania” (Jan Paweł II 1982c, s. 172) i dlatego ma prawo widzieć w swoich rodzicach „żywy wzór dojrzałego człowieczeństwa” (Jan Paweł II 1985f, s. 57). Dlatego oboje małżonkowie zobowiązani są do pełnego wykorzystywania swojej zdolności kochania (przede wszystkim siebie wzajemnie) i przekazywania jej, poprzez codzienne postępowanie, swojemu dziecku. Wszystko to, co rodzice robią wywiera wpływ na dziecko, na jego „fizjonomię moralną” (Jan Paweł II 1999e, n. 7), stanowi punkt odniesienia dla podejmowanych przez nie decyzji. Ogromne znaczenie dla wychowania ma więc rodzinna codzienność, sposób odnoszenia się do siebie nawzajem. Wychowanie dziecka w rodzinie wiąże się zatem z koniecznością podjęcia permanentnej, często bardzo trudnej, pracy nad sobą. Rodzice chcący dobrze wypełnić swoją misję wychowawczą powinni przede wszystkim wymagać od samych siebie ciągłego stawania się nowym człowiekiem, panowania nad własnymi słabościami, nastawienia na rozwijanie w sobie tych cech, które pomagają w pokonywaniu codziennych trudności. Jan Paweł II zwracając uwagę na symetrię IV Przykazania Dekalogu, zobowiązującego dziecko do czci rodziców, apelował: „Bądź godny imienia ojca! Bądź godna imienia matki!” (Jan Paweł II 1997c, s. 614). Nauczał, że słowa dotyczące konieczności okazywania czci rodzicom „z równą siłą” (Jan Paweł II 1997c, s. 614) odnoszą się do tych ostatnich. Apelował do rodziców: „postępujcie tak, aby zasłużyć na cześć (i miłość) ze strony waszych dzieci” (Jan Paweł II 1998, s. 53). Mając to na uwadze, należy w relacjach małżeńskich i rodzinnych zwracać szczególną uwagę na okazywanie sobie wzajemnie szacunku. Zasada ta dotyczy wszystkich członków rodziny: każdy człowiek zasługuje na uznanie. Jan Paweł II prosił

rodziców o unikanie „rozdrażniania dzieci” aby „nie traciły ducha” (Jan Paweł II 1997b, s. 452).

Dwustronność procesu wychowania

Wszystkie wymagania, które Papież kierował do rodziców jako pierwszych i najważniejszych wychowawców, wynikają z rozumienia przez niego procesu wychowania. Jan Paweł II definiował wychowanie jako relację międzyosobową, jako dwustronny i dwupodmiotowy proces wzajemnego obdarzania się człowieczeństwem. W tak pojmowanym procesie obie strony, zarówno rodzice, jak i dziecko, są równocześnie obdarowywane. Dziecko spotyka w rodzicach „dojrzałe człowieczeństwo” (Jan Paweł II, *List do Rodzin*, n. 16), a rodzice, dzięki możliwości kontaktu z całą „nowością i świeżością” dziecka, mają szansę ciągłego wzrastania, odnawiania samych siebie. Można powiedzieć, że obecność dziecka wyzwala i mobilizuje pokolenie dorosłych do konkretnego działania na rzecz własnego rozwoju (Kallicki 1991; Sorkowicz 2014). Ucząc dziecko, jak realizować własne człowieczeństwo, rodzice sami też poznają je na nowo i uczą się go na nowo (Sorkowicz 2014). Wychowanie dziecka wiąże się z koniecznością ciągłego przekraczania własnych możliwości, związanej m.in. z potrzebą oddawania całego swojego czasu, energii drugiemu, początkowo we wszystkim zależnemu, człowiekowi. Obecność dziecka w rodzinie ma więc ogromny wpływ na rozwój jego rodziców, staje się jednym z ważniejszych motywatorów do podejmowania ciągle na nowo trudnej sztuki samowychowania. Chociaż łączy się z konkretnym trudem, stanowi jedyną w swoim rodzaju szansę na rozwój osobowy pokolenia dorosłych, na samorealizację.

Jan Paweł II nauczał, że „całościowo rozumiane wychowanie nowego człowieka winno zawierać w sobie dwoisty wkład rodzicielski: wkład macierzyński i ojcowski” (Jan Paweł II 1999b, n. 18). Przekazywanie życia dziecku w sensie biologicznym odbywa się przy współdziałaniu obojga: kobiety i mężczyzny. Wychowanie dziecka, jako „rodzenie duchowe”, również powinno należeć do obojga rodziców, których wzajemna relacja powinna być najważniejsza w rodzinie, powinna być osią, wokół której organizowane jest życie wspólnoty. Utrwalanie, uszlachetnianie i pogłębianie miłości małżeńskiej jest głównym czynnikiem kształtującym prawidłowe postawy rodzicielskie (Sorkowicz 2014), dającym dziecku poczucie bezpieczeństwa. Wydaje się, że nie wymaga udowodnienia pogląd, zgodnie z którym rodzice spełnieni w roli małżonków potrafią zgodnie współpracować ze sobą nie tylko w relacjach z dzieckiem, ale i we wszystkich innych zobowiązaniach.

Wychowanie we wspólnocie osób

Oprócz podkreślania znaczenia świadomej obecności obojga rodziców w życiu dziecka, Jan Paweł

II zwracał również uwagę na rolę, jaką w procesie wychowania mają do spełnienia pozostali członkowie wspólnoty rodzinnej. Nauczał, że „również szersze więzi rodzinne, obejmujące braci i siostry, dziadków i innych bliskich krewnych, są ważnym – a mniej dziś docenianym – elementem harmonijnej równowagi w rozwoju dziecka” (Jan Paweł II 1982d, s. 187). Szczególną rolę w życiu dziecka spełnia rodzeństwo. Według Jana Pawła II „(...) mniej ważne jest pozbawienie (...) dzieci pewnych wygód czy korzyści materialnych aniżeli pozbawienie ich obecności braci i sióstr, którzy by im pomagali wzrastać w człowieczeństwie i doznawać piękna życia we wszystkich jego okresach” (Jan Paweł II 1982a, s. 231). Posiadanie rodzeństwa jest dla dziecka niezwykle istotne przede wszystkim dlatego, że umożliwia codzienne obcowanie z innością drugiego człowieka, uczy współpracy i solidarności. Dzieci, które mają szansę rozwijać się wspólnie z braćmi i siostrami, od samego początku przyzwyczajone są do obecności w ich życiu drugiego człowieka, mają większe szanse doświadczania miłości wzajemnej, uczą się niewymuszonego szacunku i w najbardziej naturalny sposób doświadczają międzyosobowej zależności. Potrzeba i zarazem konieczność nawiązania współpracy z rodzeństwem pomaga również w wypracowaniu w sobie niezwykle trudnej sztuki rezygnacji z jakiegoś dobra na rzecz drugiego człowieka. Poza tym dziecko posiadające rodzeństwo jest w znacznie mniejszym stopniu narażone na samotność i związany z nią brak zainteresowania swoją osobą. Warto też zauważyć, że dziecko wychowujące się z rodzeństwem doświadcza znacznie większej ilości różnorodnych sytuacji, otrzymuje szansę naturalnego poznawania sposobów radzenia sobie z trudnościami, pokonywania własnych słabości. Rola rodzeństwa w procesie wychowania dziecka jest więc nie do przecenienia.

Ojciec Święty zauważał także wpływ obecności najstarszego pokolenia na wychowanie dziecka w rodzinie. Możliwość obcowania z dziadkami, znajdowanie zrozumienia i miłości „w oczach, słowach i pieśczętach osób starszych” (Jan Paweł II 2000, s.50) stanowi bowiem dla dziecka okazję do nawiązywania relacji z osobami, których sytuacja życiowa skrajnie różni się od sytuacji młodego człowieka. Kontakty z dziadkami umożliwiają dziecku doznawanie ludzkiej słabości, związanej z utratą sił witalnych, czy też samodzielności i niezależności. Dziecko, które ma możliwość przebywania z dziadkami jest bogatsze o te doświadczenia, które wynikają z przemijania. Nie sposób też nie zauważyć, że uczestnictwo w odchodzeniu osoby bliskiej sercu wzbogaca życie dziecka, skłania do refleksji nad tajemnicą życia człowieka, jego cierpienia i śmierci (Jan Paweł II 1995; Sorkowicz 2014), czyli implikuje poszukiwanie odpowiedzi na podstawowe ludzkie pytania. Z wychowawczego punktu widzenia obecność dziadków w rodzinie jest więc bardzo pożądana.

Służba dziecku i społeczeństwu

Wychowanie dziecka w rodzinie jest procesem nastawionym na rozstanie. Rodzicom powinna stać towarzyszyć świadomość wychowywania swojego dziecka nie dla siebie, dla osiągnięcia jakichś swoich korzyści, ale dla dobra jego samego i innych ludzi, „dla zadań, które w przyszłości podejmie” (Jan Paweł II 1982c, s. 172). Papież nauczał, że dziecko jako „nowa ludzka istota” jest powołane do „życia osobowego”, do „życia w prawdzie i miłości” (Jan Paweł II 1998, s.21). Ojciec św. przytaczał słowa zawarte w Deklaracji Praw Dziecka dotyczące konieczności zapewnienia dziecku możliwości „zdrowego i normalnego rozwoju” we wszystkich płaszczyznach: fizycznej, intelektualnej, moralnej, duchowej i społecznej (Jan Paweł II 1982d, s. 187). Papież wskazywał na konieczność przygotowywania dziecka do stawiania sobie samemu konkretnych wymagań: „(...) dziecko w miarę swego wzrostu powinno też pracować nad własnym rozwojem, przyjmując na siebie odpowiedzialność stosownie do swoich możliwości” (Jan Paweł II 1982d, s. 187). Wychowanie dziecka to „wielki, długi, cierpliwy” proces (Jan Paweł II 1985j, s. 63), ale obliczony na konkretny okres czasu, w którym należy pomóc dziecku w osiągnięciu samodzielności. Dojrzały rodzic pamięta o tym, że do ich zadań należy pomóc dziecku w dochodzeniu do pełni człowieczeństwa, a „osoba urzeczywistnia się przez miłość” (Jan Paweł II 1994, s. 150). Zatem wszystko to, co dzieje się w rodzinie wokół dziecka, powinno być nastawione na uczenie się życia „dla” drugiego człowieka, na oddawanie mu siebie, swoich talentów i tego, co najtrudniejsze: swojego czasu. W toku wychowania rodzinnego dziecko powinno stopniowo nabywać umiejętności właściwego wykorzystywania swojej wolności. Zdrowa miłość rodzicielska jest nastawiona na dziecko jako osobę, obdarzoną sobie właściwymi darami i talentami, powołaną do wypełniania konkretnych zadań, mającą „wartość samą w sobie i szczególnie przeznaczenie” (Jan Paweł II 1985a, s. 90). Dlatego wszelkie wymagania stawiane dziecku powinny być dostosowane do jego możliwości. Każde dziecko jest jedyne i niepowtarzalne, każde wnosi do rodziny swój wkład, swoją indywidualność, swój sposób bycia i działania. Niezwykle istotna wychowawczo jest dbałość o przekazanie dziecku wzoru, przykładu, jak można i należy wymagać przede wszystkim od samego siebie. Zmusza to rodziców do ciągłej pracy nad własnym rozwojem, stałego uczenia się postępowania w wolności. Warto pamiętać, że człowiek prawdziwie wolny wykonuje swoje zadania nie z nakazu zewnętrznego, ale potrafi sam pilnować siebie i swoich czynów.

Podsumowanie

Opracowanie nauczania Jana Pawła II dotyczącego dziecka w rodzinie wydaje się ważne z kilku powodów. Przede wszystkim warto zwrócić uwa-

gę na zachodzące obecnie przemiany świadomości, aspirujące do miana nowoczesnych, dotyczące pojmowania wartości dziecka jako osoby i jego miejsca w rodzinie. Współcześnie dziecko nierzadko bywa traktowane bardziej jak przedmiot, czasem nawet jako zabawka, aniżeli podmiot. Często już w najwcześniejszej fazie swojego życia bywa weryfikowana jego wartość. Jeśli dziecko nie spełnia wymagań związanych z posiadaniem konkretnych cech, to może, nawet w świetle obowiązującego prawa, zostać unicestwione. Z powodu niedojrzałości swoich rodziców dziecko bywa pozbawiane praw, które mu przynależą. Jan Paweł II rozważając kwestie związane z życiem rodzinnym, w tym z obecnością w tej podstawowej ludzkiej wspólnotce dziecka, przede wszystkim zwracał uwagę na prawo każdego dziecka do bycia traktowanym zgodnie ze swoją ludzką naturą. Niezwykła delikatność dziecięcej natury wymaga szczególnej wrażliwości osób dorosłych, głównie tych w najwyższym stopniu odpowiedzialnych za życie i rozwój dziecka. Powinnością małżonków-rodziców jest więc tworzenie w rodzinie przestrzeni sprzyjającej zaspokojeniu potrzeb dziecka. W papieskim nauczaniu można odnaleźć głębokie przekonanie, o tym, jak wielki wpływ na zdrowe wychowanie dziecka ma jakość związku rodziców. Wzajemna miłość rodziców oraz ich solidarna współpraca jest jednym z najważniejszych czynników wychowania dziecka w rodzinie.

Charakterystyczną cechą nauczania Jana Pawła II dotyczącego dziecka jest przeświadczenie o tym, że każde dziecko ma prawo do urodzenia się w „prawdziwej” (Jan Paweł II 1982d), „zjednoczonej i kochającej” rodzinie (Jan Paweł II 1985i, s. 50) i pełnoprawnego uczestnictwa w jej życiu. Od momentu poczęcia dziecko jest członkiem wspólnoty rodzinnej, dlatego powinno mieć możliwość przebywania wśród ludzi bezwzględnie je akceptujących i otwartych na jego potrzebę doświadczania stałej obecności innych, bliskich osób. Każde dziecko od samego początku swojego życia potrzebuje przede wszystkim kontaktu z osobami, którzy jego obecność uznają za dar i jednocześnie zadanie. Papież nauczał, że „dziecko jest (...) wielkim nieustannym sprawdzianem naszej wierności dla siebie samych, naszej wierności dla człowieczeństwa” (Jan Paweł II 1985c, s. 10-11). Jedną z podstawowych cech człowieka jest powołanie do życia we wspólnotce. Wyznacznikiem rozwoju każdego człowieka jest umiejętność oddawania samego siebie, wszystkich swoich talentów, całego swojego życia innym ludziom. Wydaje się istotnym podkreślenie, że powyższa zasada dotyczy każdego człowieka, niezależnie od jego wieku, etapu rozwoju czy sprawności psychofizycznej. Każdy człowiek jest powołany przede wszystkim do bycia darem dla innych. Akceptacja tego faktu jest niezbędnym warunkiem do wejścia w trwałą relację z drugą, wybraną spośród wszystkich innych ludzi, osobą. Relacja małżeńska wymaga przyjęcia do wiadomości konieczności całkowitego oddania współmałżonkowi (...) wszystkiego, co stanowi o własnym

człowieczeństwie. Niezwykle istotne jest, aby oboje: kobieta i mężczyzna, podejmując decyzje o wspólnym życiu, byli świadomi tego, co stanowi istotę ich związku. Tylko wtedy można mówić, że jest to decyzja w pełni wolna. Wspólne życie w małżeństwie z istoty swej nastawione jest na zrodzenie dziecka, które stanowi naturalny owoc bliskości wzajemnej małżonków-rodziców. Wraz z zaistnieniem rozpoczyna się dla dziecka „wielka przygoda” życia, która swoje korzenie zapuszcza w rodzinie (Jan Paweł II 1998). Odpowiedzialność za życie dziecka zostaje od samego początku powierzona jego rodzicom. Zadaniem rodziców jest stworzenie dziecku odpowiednich warunków, „przestrzeni”, w której to dziecko mogłoby funkcjonować jako dar dla swoich rodziców, rodzeństwa, dalszych krewnych. Wspomniana przestrzeń nie jest równoznaczna z terytorium wyłącznie fizycznym. Wydaje się, że z punktu widzenia potrzeb dziecka znacznie bardziej istotne jest przygotowanie mu miejsca w sercu, czyli świadome przyjęcie go do wspólnoty, akceptacja jego obecności.

Papież postulował traktowanie dziecka przez rodziców jako skarbu, ale skarbu przekazanego na określony czas, w depozyt, z nastawieniem na dojrzałe rozstanie. Rodzice traktujący z powagą swoje zobowiązania wobec dziecka stale pamiętają o tym, że dziecko nie jest ich własnością. Nie musi więc dostarczać im powodów do dumy z osiągnięć, nie musi spełniać ich marzeń, czy planów. Dziecko jest konkretną osobą ludzką, której pojawienie się na świecie wynika z miłości wzajemnej rodziców i z chęci przekazania życia kolejnemu człowiekowi. Świadomość konieczności przyszłego rozstania powinna więc towarzyszyć rodzicom od samego początku życia ich dziecka.

Papież nauczał, że dziecko ma prawo oczekiwać od swoich rodziców świadectwa miłości wzajemnej, wyrażanej nie tylko słowami, ale również czynami. Nietrudno zauważyć, że dziecko wychowywane przez rodziców przywiązujących wagę do wzajemnej relacji, do tego, aby wszelkie kontakty nawiązywane w rodzinie miały charakter międzyosobowy, będzie miało właściwy wzór więzi. Dla dziecka wzrastającego w rodzinie, w której wszyscy jej członkowie akceptują się wzajemnie, potrafią przebaczać, są przyzwyczajeni do pokonywania przede wszystkim własnego egoizmu, zupełnie naturalne będzie przyjmowanie „perspektywy daru z siebie samego” (Jan Paweł II, *Przekroczyć próg nadziei*, s. 151), czyli właściwe wykorzystywanie swojej wolności również z życia dorosłym.

Warto podkreślić, że wszelkie wymagania stawiane dziecku powinny być poprzedzone z jednej strony bezwzględną akceptacją jego osoby, a z drugiej przykładem dojrzałego funkcjonowania rodziców. Można więc stwierdzić, że dziecko potrzebuje w swojej rodzinie, przede wszystkim ze strony własnych rodziców, świadectwa stawiania wymagań najpierw sobie samym. Codzienne postępowanie małżonków-rodziców ma ogromny wpływ na wy-

bory dokonywane przez dziecko, dlatego tak ważne jest świadome wypełnianie przez nich zobowiązań małżeńskich i rodzicielskich. Jan Paweł II szczególną wagę przywiązywał do promowania małżeństwa jako związku z natury trwałego. Uważał bowiem, że nierozzerwalność małżeństwa służy nie tylko samym małżonkom, ale również dzieciom. Wychowanie dziecka w rodzinie nie odbywa się przy pomocy jakichś wyszukanych środków czy metod. Rodzina wychowuje dziecko przede wszystkim poprzez świadectwo życia, poprzez przykład funkcjonowania we wzajemnych relacjach, poprzez akceptowany i praktykowany sposób przeżywania codzienności. Dlatego z punktu widzenia praw i potrzeb dziecka niezwykle ważne jest świadome podjęcie odpowiedzialności za życie i wychowanie dziecka przez małżonków-rodziców.

Syntetyczne ujęcie głównych myśli prezentowanego opracowania przedstawia się następująco:

- Każde dziecko, niezależnie od stanu zdrowia, świadomości jest przede wszystkim człowiekiem – darem dla swoich najbliższych i wymaga godnego traktowania.
- Za zaspokojenie wszystkich potrzeb dziecka odpowiedzialni są przede wszystkim oboje rodzice.
- Każde dziecko powinno mieć możliwość wzrastania we wspólnocie osób bezwzględnie akceptującej jego człowieczeństwo i wyjątkowość.
- Na wychowanie dziecka w rodzinie istotny wpływ ma atmosfera panująca w rodzinie oraz świadectwo życia rodziców.

Literatura:

1. Jan Paweł II (2000), *Adhortacja apostolska „Familiaris consortio” Ojca Świętego Jana Pawła II do biskupów, kapłanów i wiernych całego Kościoła katolickiego o zadaniach rodziny chrześcijańskiej w świecie współczesnym*. TUM Wydawnictwo wrocławskiej Księgarni Archidiecezjalnej, Wrocław.
2. Jan Paweł II (1996a), *Audiencja generalna*. 3.01.1979, W: R. Balkin, N. Bakalar (oprac.), *Jan Paweł II naucza jak żyć*. Wydawnictwo Amber, Warszawa, s. 42.
3. Jan Paweł II (1982a), *Celebracja życia*. Homilia wygłoszona na Capitol Mall w Waszyngtonie, 7.10.1979, W: T. Żeleźnik (oprac.), *Jan Paweł II o małżeństwie i rodzinie*. Instytut Wydawniczy Pax, Warszawa, s. 228-234.
4. Jan Paweł II (1985a), *Chrońcie dzieciństwo dla dobra społeczeństwa*. Przemówienie do dziennikarzy europejskich, Watykan, 13.01.1979, W: Cz. Drążek, J. Kawecki (oprac.), *Dziecko w nauczaniu Jana Pawła II. Antologia wypowiedzi*. Wydawnictwo Apostolstwa Modlitwy, Kraków, s. 90-92.
5. Jan Paweł II (1982b), *Dwie wielkie prawdy o rodzinie*. Homilia podczas Mszy św. dla rodzin, Braga-Monte Sameiro, 15.05.1982. „L'Osservatore Romano” 1982, wyd. polskie, nr 5, s. 15-17.
6. Jan Paweł II (1985b), *Dziecko-nadzieja*. Anioł Pański, Castel Gandolfo, 22.07.1979. W: Cz. Drążek, J. Kawecki (oprac.), *Dziecko w nauczaniu Jana Pawła II. Antologia wypowiedzi*. Wydawnictwo Apostolstwa Modlitwy, Kraków, s. 53-54.
7. Jan Paweł II (2001), *Dzieci są wiosną rodziny i społeczeństwa*. Przemówienie, 14.10.2000, W: Cz. Drążek (oprac.), *Jan Paweł II wskazania na trzecie tysiąclecie*. Wydawnictwo WAM, Kraków, s. 315-319.
8. Jan Paweł II (1999a), *Dzieci w sercu Kościoła*. Katedra, 17.08.1994, W: *Nauczanie Ojca Świętego Jana Pawła II*. Komputerowy zbiór dokumentów papieskich. Wydawnictwo M, Kraków.
9. Jan Paweł II (1995), *Encyklika „Evangelium vitae” Ojca Świętego Jana Pawła II do biskupów, do kapłanów i diakonów, do zakonników i zakonnice, do katolików świeckich oraz do wszystkich ludzi dobrej woli o wartości i nienaruszalności życia ludzkiego*. Przedruk z „Libreria Editrice Vaticana”. Katowice.
10. Jan Paweł II (1997a), *Homilia w czasie Mszy św.* Nowy Targ, 8.06.1979, W: Jan Paweł II, *Pielgrzymki do Ojczyzny 1979, 1983, 1987, 1991, 1995, 1997. Przemówienia, homilie*. Wydawnictwo Znak, Kraków, s. 159-162.
11. Jan Paweł II (1997b), *Homilia w czasie Mszy św. odprawionej dla rodzin*. Szczecin, 11.06.1987, W: Jan Paweł II, *Pielgrzymki do Ojczyzny 1979, 1983, 1987, 1991, 1995, 1997. Przemówienia, homilie*. Wydawnictwo Znak, Kraków, s. 450-458.
12. Jan Paweł II (1997c), *Homilia w czasie Mszy św. odprawionej na lotnisku w Masłowie*. Kielce, 3.06.1991. W: Jan Paweł II, *Pielgrzymki do Ojczyzny 1979, 1983, 1987, 1991, 1995, 1997. Przemówienia, homilie*. Wydawnictwo Znak, Kraków, s. 613-619.
13. Jan Paweł II (1985c), *Jesteście naszą miłością*. Orędzie Urbi et Orbi na Boże Narodzenie 1979, Watykan, 25.12.1979, W: Cz. Drążek, J. Kawecki (oprac.), *Dziecko w nauczaniu Jana Pawła II. Antologia wypowiedzi*. Wydawnictwo Apostolstwa Modlitwy, Kraków, s.9-11.
14. Jan Paweł II (1985d), *Klimat sprzyjający wychowaniu*. Przemówienie do III Międzynarodowego Kongresu do spraw Rodziny, 30.10.1978, W: Cz. Drążek, J. Kawecki (oprac.), *Dziecko w nauczaniu Jana Pawła II. Antologia wypowiedzi*. Wydawnictwo Apostolstwa Modlitwy, Kraków, s. 61-62.
15. Jan Paweł II (1999b), *List apostolski Mulieris dignitatem Ojca Świętego Jana Pawła II z okazji Roku Maryjnego o godności i powołaniu kobiety*, W: *Nauczanie Ojca Świętego Jana Pawła II*. Komputerowy zbiór dokumentów papieskich. Wydawnictwo M, Kraków.
16. Jan Paweł II (1998), *List do Rodzin Ojca Świętego Jana Pawła II*. TUM Wydawnictwo Wrocławskiej Księgarni Archidiecezjalnej, Wrocław.

17. Jan Paweł II (1982c), *Miłość i życie – podstawowe wartości rodziny*. Homilia w kościele księży Jezuitów-Del Gesu w Rzymie w Uroczystość Świętej Rodziny, 31.12.1978, W: T. Żeleźnik (oprac.), *Jan Paweł II o małżeństwie i rodzinie*. Instytut Wydawniczy Pax, Warszawa, s.171-175.
18. Jan Paweł II (1985e), *Na straży daru życia*. Do uczestniczek zjazdu położnych, Watykan, 26.01.1980, W: Cz. Drążek, J. Kawecki (oprac.), *Dziecko w nauczaniu Jana Pawła II. Antologia wypowiedzi*. Wydawnictwo Apostolstwa Modlitwy, Kraków, s.33-34.
19. Jan Paweł II (1985f), *Na wzór Świętej Rodziny*. Anioł Pański, Watykan, 26.12.1982, W: Cz. Drążek, J. Kawecki (oprac.), *Dziecko w nauczaniu Jana Pawła II. Antologia wypowiedzi*. Wydawnictwo Apostolstwa Modlitwy, Kraków, s. 56-58.
20. Jan Paweł II (1985g), *Najpierw poszanowanie życia*. Przemówienie do lekarzy z okazji zjazdu Światowego Towarzystwa Lekarskiego, Wenecja, 29.10.1983, W: Cz. Drążek, J. Kawecki (oprac.), *Dziecko w nauczaniu Jana Pawła II. Antologia wypowiedzi*. Wydawnictwo Apostolstwa Modlitwy, Kraków, s.31-32.
21. Jan Paweł II (1999c), *Niezwykła wielkość macierzyństwa*. Katecheza, 20.07.1994, W: *Nauczanie Ojca Świętego Jana Pawła II*. Komputerowy zbiór dokumentów papieskich. Wydawnictwo M, Kraków.
22. Jan Paweł II (1982d), *Ochrona dzieciństwa*. Przemówienie do Europejskiego Komitetu Dziennikarzy do spraw Praw Dziecka, 13.01.1979, W: T. Żeleźnik (oprac.), *Jan Paweł II o małżeństwie i rodzinie*. Instytut Wydawniczy Pax, Warszawa, s.185-188.
23. Jan Paweł II (1999d), *Ojcostwo i macierzyństwo w zamyśle Bożym*. Przemówienie do uczestników Tygodnia Studiów nad Małżeństwem i Rodziną. 27.08.1999. L'Osservatore Romano, wyd. polskie, nr 11, s. 11-13.
24. Jan Paweł II (1985h), *Ojcostwo znaczy odpowiedzialność za życie*. W czasie mszy św. na stadionie Liberati w Terni, 19.03.1981., W: Cz. Drążek, J. Kawecki (oprac.), *Dziecko w nauczaniu Jana Pawła II. Antologia wypowiedzi*. Wydawnictwo Apostolstwa Modlitwy, Kraków, s.20-21.
25. Jan Paweł II (1999e), *Orędzie na Światowy Dzień Pokoju*. 8.12.1997, W: *Nauczanie Ojca Świętego Jana Pawła II*. Komputerowy zbiór dokumentów papieskich. Wydawnictwo M, Kraków.
26. Jan Paweł II (1996b), *Owocna i odpowiedzialna miłość*. 1979, W: R. Balkin, N. Bakalar (oprac.), *Jan Paweł II naucza jak żyć*. Wydawnictwo Amber, Warszawa, s. 37.
27. Jan Paweł II (1985i), *Prawo dziecka do kochającej rodziny*. Przemówienie do wiernych w Waszyngtonie, 7.10.1979, W: Cz. Drążek, J. Kawecki (oprac.), *Dziecko w nauczaniu Jana Pawła II. Antologia wypowiedzi*. Wydawnictwo Apostolstwa Modlitwy, Kraków, s. 50.
28. Jan Paweł II (1985j), *Przekażcie im to, co macie najlepszego*. Do uczestników światowego zgromadzenia Ruchu Focolari poświęconego rodzinie i miłości. Rzym, 3.05.1981, W: Cz. Drążek, J. Kawecki (oprac.), *Dziecko w nauczaniu Jana Pawła II. Antologia wypowiedzi*. Wydawnictwo Apostolstwa Modlitwy, Kraków, s. 63.
29. Jan Paweł II (1994), *Przekroczyć próg nadziei*. Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin.
30. Jan Paweł II (1985k), *Rodzice, w miłości Boga znajdziecie siłę*. W czasie mszy św. dla rodzin, York, 31.05.1982, W: Cz. Drążek, J. Kawecki (oprac.), *Dziecko w nauczaniu Jana Pawła II. Antologia wypowiedzi*. Wydawnictwo Apostolstwa Modlitwy, Kraków, s. 54-56.
31. Jan Paweł II (1982e), *Rodzina wobec zadań wychowawczych*. Przemówienie do uczestników III Międzynarodowego Kongresu Rodziny, 30.10.1978, W: T. Żeleźnik (oprac.), *Jan Paweł II o małżeństwie i rodzinie*. Instytut Wydawniczy Pax, Warszawa, s. 169-171.
32. Jan Paweł II (1999f), *Rodzina źródłem pokoju dla ludzkości*. Orędzie na Światowy Dzień Pokoju, W: *Nauczanie Ojca Świętego Jana Pawła II*. Komputerowy zbiór dokumentów papieskich. Wydawnictwo M, Kraków.
33. Jan Paweł II (1999g), *Zapewnijmy dzieciom przyszłość w pokoju!* Orędzie na Światowy Dzień Pokoju, W: *Nauczanie Ojca Świętego Jana Pawła II*. Komputerowy zbiór dokumentów papieskich. Wydawnictwo M, Kraków.
34. Kalicki P. (1991), *O miłości, małżeństwie i rodzinie – od starożytności do Jana Pawła II*. Dziennikarskie Stowarzyszenie Wydawniczo-Produkcyjne ROY, Warszawa.
35. Sorkowicz A. (2014), *Polska rodzina i wychowanie w świetle nauczania Jana Pawła II*. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.